

ЗУБІВ І ПОСУДУ УЛАМКИ... З ІСТОРІЇ ЄВРЕЙСЬКОЇ ОБЩИНИ КЛЕВАНЯ

Продовження. Початок у № 17 від 15.09.2017 р.

КЛЕВАНСЬКІ ЄВРЕЙСЬКІ НАДГРОБКИ

Одразу за Клеванем, на південь у бік села Сморжів, про що ми писали у попередній публікації, розташоване старе єврейське кладовище. В Клевані проживав великий любитель старовини, взагалі дуже цікава і різнобічна обдарована людина Анатолій Крутія. Ще взимку 2011-2012 років на цьому цвинтарі Анатолій Антонович сфотографував півтора десятка надгробків або мацев. Мацева — так євреї іменують пам'ятники померлим — вертикальні плити з рельєфним зображенням.

Анатолій Крутія звернувся до наукового співробітника Бродівського краєзнавчого музею Андрія Корчака, і той зробив переклад надписів.

За словами Анатолія Крутія, всього на кладовищі вийшло до ста мацев. Але, проаналізувавши надписи на п'ятнадцяти з них можна зробити певні узагальнення. Відповідна стаття Андрія Корчака була надрукована у «Наукових записках Рівненського обласного краєзнавчого музею» (випуск XII, частина 2, Рівне, 2014 р.).

Науковець пише, що прочитані дати зображених на фотографіях мацев походять лише з XIX та першої половини XX ст. І можуть свідчити про те, що решта надгробків цього цвинтаря теж можуть мати

А. Корчак наголошує, що незважаючи на відносно недавнє походження мацев у Клевані, потрібно терміново провести загальну фотографію всіх юдейських чітко простежується регулярне обсилення шпатурки з текстами епітафій, що є неопорною втраченою для баз даних єврейської генеалогічної науки.

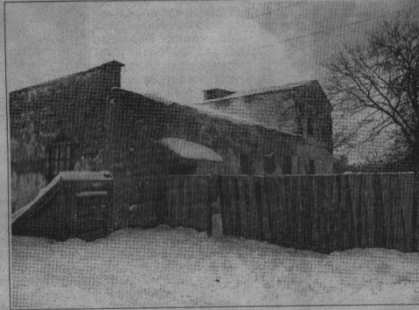
На клеванському цвинтарі, судячи з перекладених надписів, зберігалися мацев, датовані 1804 року. Найбільш пізніє поховання зафіксоване 9 липня 1938 року. Ось зразок надпису на цій мацеві, виготовленій з ліскового:

«Тут покійся Марат Рейзель — жінка повзана та слава, молода дівка від могоульгого стовбура, донька рева (на ґарті рева — пан, — вєт.), Ізраїля Лернера, нехай буде пам'ять його благословенна, дружина рева Агарона Котени. Зібрався ми з ними двома у домі молитви прити слюзи усім Клеванем. Померла десятого дня у місяці табуа року 5698 (за юдейським літочисленням, або у 1938 році, — вєт.). Нехай буде душа її зав'язана у в'язці життя».

Чи думали учасники цього похорону, що пройде неповних три роки, і клеванські євреї потраплять у земне пекло? Могили у них тоді стали братськими...

ХЛОПЦІ БОГУНЦІ І КЛЕВАНСЬКІ ЄВРЕЇ

Ще до того, як після підписання

У той же час мали місце випадки, коли російська імперська влада підтримувала єврейську общину. Так, у Клевані у 1880 році була започаткована вже згадана вище єврейська богадільня. Вона знаходилася у віданні міністерства внутрішніх справ. Богадільня перебувала у будівлі вартістою 400 рублів (на той час великі гроші). Утримувалась на кошти Волинського губерньського комітету і так званого коробничого збору у 150 рублів. Ця інформація вміщена у збірнику «Благотворительные учреждения Российской империи, С-Пб, 1900 г.». Тут же зазначено, що кінтатное число крватей ототсутует, живших в учреждени постоянно вєврейских

тизанами Богунський полк 1-ї Повстанської дивізії червоною своєю назвою одержав в честь свого першого командира — 20-літнього Антона Богунського, у 1919 році його зничив більшовицький «гладковерх» єврей Троцький. Цього Богунського не треба плутати з героєм Визвольної війни XVII століття Іваном Богунем.

Дивізією, до якої входив цей полк, на той час командував добре відомий радянським школяром героєм громадянської війни Микола Цорс. Разом з Богунським полком під командуванням Квятєка до дивізії входили і Тарашанський (командир Боженко), Білий обох цих полків у 1919 році «прославилися» єврейськими

Продовження. Початок у №16, 17 від 01.09.2017 р. та 15.09.2017 р.

ОТОЖ БО І ВОНО!

У 1984 році звіт про роботу Зорянської сільської ради заслуховували на засіданні Президії Верховної Ради СРСР. Для рядової сільради, яку тоді очолював Михайло Степанюк, це була дуже помітна подія і висока честь. Група перевіряючих «із самого центру» дними сиділа у Зорі, ретельно вивчала роботу депутатів, виконуючи і т.д. Перед її приїздом довелося підготувати гори паперів, вичистити, вилизати всі стіни, підтримувати і установи.

Звичайно, як тепер би сказали, позитивний імідж сільради багато в чому залежав від успішної

ЗОРЯНСЬКІ МЕМУАРИ

діяльність місцевого колгоспу «Зоря комунізму», його голови. Але всі слава, пошани і уваги з боку Президії, у засобах пресової інформації, доставили Михайлові Степанюку, а не Володимирові Плітунському. За це Володимир Антонович був чомусь дуже лихий на Михайла Івановича, хоча і знав, що на низар радянського державою за Конституцією формально керують ради депутатів трудящих, а не голови колгоспів.

Про досвід роботи Зорянської сільради тоді писали всі центральні союзи і республіканські газети, а особливо детально журнал «Советы депутатов трудящихся СССР», який передплатували усі до одної сім'ї, а їх було понад 50 тисяч по усьому зрадкам величезної країни.

У Зорянській сільраді після цих публікацій надходили паки листів з проханням поділитися досвідом, розказати, скільки ефективного

зображення та тексти досліджуваних мацев є типовими та скороними за своїм характером і говорять про незможність та малу роль у єврейському світі Східної Європи єврейської громади Клеваня.

Починаючи з початку ХХ ст., спостерігається масове мурування пам'ятників з цегли, які потім шпатурили. Це вказує на те, що кам'яні, якими привозили в Клевань, скажімо, з базальту чи граніту, був там досить дорогим. Відповідно, напрушується висновок, що до початку застосування вищезазначеного, відносно дешевого, способу виготовлення мацев незможні єврейські родини, яких, очевидно, в містечку було більшість, замовляли надгробні пам'ятники з дерева. Виходячи з цього можна припустити, що більшість мацев у XIX чи, можливо, XVIII ст. при загальному дослідженні цього кладовища може виявитися дуже незначною.

додому, Клевань відносно до Польщі, євреї містечка на своїй шкві відчули усі принади, які несли із собою нова більшовицька влада і їх опричнина.

Варто кілька слів сказати про єврейську еміграцію з містечка. Вона розпочалася на самому початку ХХ століття, але масового характеру не носила. Влада в Російській імперії до своїх підданих цієї національності ставилася, скажемо так, по-всьому. Євреїв обмежували в правах, робили винними у багатьох життєвих негараздах «великоросів» чи то «малоросів», тобто корінного населення. Згадати хоча б погроми чорносотенці, які періодично викликали в містах і містечках імперії, в яких в основному жили євреї. Скінчилися тим, що в США у 1902 році навіть виникло товариство взаємодопомоги євреїв вихідців з Клеваня, яке велико допомагало своїм клеванським одноплемінникам, особливо після закінчення Першої світової війни.

Варто кілька слів сказати про єврейську еміграцію з містечка. Вона розпочалася на самому початку ХХ століття, але масового характеру не носила. Влада в Російській імперії до своїх підданих цієї національності ставилася, скажемо так, по-всьому. Євреїв обмежували в правах, робили винними у багатьох життєвих негараздах «великоросів» чи то «малоросів», тобто корінного населення. Згадати хоча б погроми чорносотенці, які періодично викликали в містах і містечках імперії, в яких в основному жили євреї. Скінчилися тим, що в США у 1902 році навіть виникло товариство взаємодопомоги євреїв вихідців з Клеваня, яке велико допомагало своїм клеванським одноплемінникам, особливо після закінчення Першої світової війни.

Саме тоді під час військових дій громадянської війни між червоними і білополями у Клевань увійшов Богунський полк. Його бійців це називали червоними козаками або червоними пар-

самому «дні». Більшість євреїв Клеваня на той час жили бідно. Ось як у своєму щоденнику Іхне життя у Клевані та інших волинських містечках описує майбутній класик радянської літератури, творець образу Бені Крика (знаменитого одесита Мішки Япончика) Ісаак Бабель. Влітку 1920 року він був воєнним кореспондентом у складі Першої кінної армії Будьонного. Доля письменника сумна: він загинув у сталінських катівнях. А у 1920 році Бабель писав:

«По Клевану зі мною ходить слугка Менаше. Обідаю у Мудоша, стара піся, євреї пограбовані, не розуміння, чекали радянської влади як визволителів, а враз крики, нагайки, жиди. Євреї сидять на завалинках, дівки і старики, мертво, в слезі, у гіпозі. Жалюються, що кобила розпухла від молока, забрали від лошади, нудьга... Клевань, його дороги, вулиці, селяни і комунізм далекі одне від одного. Євреї — високі, мовчазні, догобороді. Високі старики вештаються без діла. Головне дня них — лавка і кладовище...»

З «Кінармійського щоденника» Бабеля ми можемо дізнатися, що з Клеваня військової частини поляків вибила третя кавалерійська бригада шостої дивізії Першої кінної армії. Сталося це 10 липня 1920 року. Тоді ж населення містечка ввійтом обложеного 60-річного полковника Горовя, як пише Бабель, «дорєформеного благородного пацюка». Однак, на відміну від своїх попередників, будьонівці з місцевим населенням вели себе більш-менш гуманно: хіба що забирали з господарств коней і свиней. «Село стонє», — писав Бабель. Але уже через рік прийшла польська влада, і клеванські євреї при них дихнули з полегшенням. Вони добре пам'ятали трагічний травень 1919 року.

Саме тоді під час військових дій громадянської війни між червоними і білополями у Клевань увійшов Богунський полк. Його бійців це називали червоними козаками або червоними пар-

у Росаві і Миронівці Київської губернії. Наприкінці червня в Теофілопі (нинішня Хмельницька область) тарашанці вбили понад 150 євреїв; пограбували усі єврейські будинки, а 176 будівель спалили. Для Богунського же полку особливо «вєрожайним» був травень 1919 року, коли його червоноармійці (склад обох полків був інтернаціональний, переважали українці, вихідці з Чернігівської губернії) тримали євреїв у Золотонозі Полтавської області, а потім у Клевані. На їхньому рахунку вбивства і грабунки в багатьох містечках Київської і Подільської губерній (Василькові, Обухові, Умані, Немірові).

Характерно, що до цих, по-суті, бандитів і карателів неодноразово звертався радянський уряд України. Був навіть виданий декрет від 19 лютого 1919 року про кримінальну відповідальність аж до розстрілу за вчинення погромів, однак ці заходи не допомогли. Варто додати, що органи радянської влади на Україні вели активну боротьбу з антисемітизмом, оскільки багато членів успішних рєвкомів були євреями. Але гору взяли колішні імперські традиції.

Бійці і командири Богунського полку наряд чи писали протоколи щодо заповняють клеванським євреям шкоди, і ми не знаємо, скільки постраждали осіб, і скільки людей було вбито. Невадво після богуців у Клевань знову прийшли частини польської армії і учинили те ж саме. От і виходить, що якщо траплялися якісь воєнні невдачі у богуців чи поляків, хто був винуватий? Це питання у ті часи виглядало майже риторичним.

До Катастрофи більшість клеванських євреїв залишалися жити всього два десятиліття...
Віктор ПАРФЕНЮК
Закінчення в наступному номері.
На фото вгорі — залишки Клеванської синагоги; внизу — мацеві на єврейському кладовищі.
Фото Анатолія КРУТІЯ.

вимагати від них на окрему голову Зорянської сільської ради а якогось гірського поселення Таршинстану і починає справи: «Узаконена председатель кишлачного Совета».

Колі про цей кумедний випадок а який розповів Плітунському, Володимир Антонович навіть не посміхнувся, а тільки мовив: «Отож бо і воно!».

ГУМОР ПЛІТУНСЬКОГО

Він знав у ньому тоді. Якощо Володимир Антонович взає мене з собою у свою поїздку в Білорусію. Там його добре знали найвідоміші голови спілкарт-риємстві завжди радо і задушевно зустрічали.

З Плітунським, відверто кажу-чи, їхати в машині було не дуже весело. Майже асою дорогою він мовчав, інколи щось занотував у свій блокнот, балакував же не любив. Відповідно «німими» ставали і шофер, і пасажир.

Пройшли Дубровицю, кордон, ідемо на Пінськ. Як бачу, всі села до Пінська у глибоких домашніх теплицях. Це мене здивувало, адже після нашої Дубровиці на Рівненщині — жодної. І тут у мене роз'явився язик, жаху:

«...Чого то воно так, Володимире Антоновичу? У нас на Поліссі по селах ніяких теплиць, та тільки в їхали в Білорусію — їх там?»

«Що мою ретельну голову залиши без уваги. Мовчить. А я сам собі думаю: «Хі то тягнув тебе, дурню, за язика, кому потрібна твоя спостережливість?»

«Пройшло хвилин десять, і тут Володимир Антонович несподівано об'язався:

«...Хел А що тут не розуміють? Де швидше за все стоять теплиці? Звичайно, на північній Україні, а у них Пінськ — це південь Білорусі. Все ж ясно, як день!»

Виявляється, всі ці 10 хвилин він і так і розмірковував над моїм, власне кажу-чи, недолугим запитанням.
В.ПАРФЕНЮК.

ЗВУБІВ І ПОСУДУ УЛАМКИ... З ІСТОРІЇ ЄВРЕЙСЬКОЇ ОБЩИНИ КЛЕВАНЯ

Закінчення. Початок у № 17, 18 від 15.09.2017 р. та 29.09.2017 р.

ПЕРЕПИСИ ДАЛЕКИХ РОКІВ

Сучасні історики пишуть, що у красенячих публікаціях радянських часів часто зустрічаються дані польського перепису 1921 року. 18 березня 1921 року внаслідок Ризького мирного договору більша частина Волині, включаючи Рівненщину, Клевань офіційно відійшли до Польщі. Наші землі були окуповані поляками ще з осені 1920 року, а 4 лютого, до підписання договору, територію сучасної Рівненщини включили до складу двох новоутворених воєводств — Волинського з центром у місті Луцьку та Польського з центром у Бресті. Воєводства поділялися на повіти. Населені пункти нашої області на той час входили до складу Рівненського, Дубенського, Острозького і Кременецького повітів Волинського воєводства та Сарненського повіту Польського воєводства.

Поляки застали наш край не в кращому вигляді. Великі масиви орних земель не оброблялися, відчувалася нестача хліба, зерна на засів. Люди, аксесуарно фізично і морально воєнними діями, масово ставали жертвою інфекційних захворювань.

Найнижчою одиницею адміністративного поділу за Польщі була гміна, аналогі доволі сучасній волості. В 1921 році на Волині

про домінуючу роль євреїв-ремесників у Клеванській гміні. Ось як виглядала ця статистика (мовою оригіналу в перекладі):

Професії	Християн	Жидів
Муляри	6	2
Скляри	—	2
Теслярство	4	2
Столярство	6	2
Токарство	1	—
Шапництво	—	5
Кравці	2	36
Ковальство	10	11
Пекарство	—	6
Бляхарство	3	12
Швейна справа	12	4
Гарбарство	—	1

У числі «послуг особистих» серед євреїв значать: фотографію, перукарство, голярство.

На початку 20-х років подбала єврейська община і про освіту своїх дітей. У 1924 році у Клевані були відкриті єврейський дитячий садок і школа з викладанням на івриті.

За даними 1925 року в містечку проживало 1000 євреїв (у Рівному — 30 тисяч). Для порівняння із спорідненими містечками: у Тучині їх мешкало 1500, у Межирічах 1200, у Корці — 8000. Відомо, що межиріцька єврейська громада, як і клеванська, під час Другої світової війни майже вся була знищена фашистами.

Число жителів єврейської національності протягом 20-х — 30-х років у Клевані не було стабільним.

Кінець 30-х років. Діти клеванських євреїв біля синагоги.

ктом при польському переписі вважалася будь-яке поселення, що мало свою назву і знаходилося на певній відстані від інших поселень. А це, крім сіл і містечок — колоній, хуторів, фільварків, ліснички тощо. Отже і не дивно, що населених пунктів нараховувало дуже багато.

Згідно з тогочасними порядками містом вважалася населений пункт, який при попередній владі мав міський уклад життя і налічував понад 4000 осіб. Якщо населення налічувалося понад декілька тисяч, але менше чотирьох тисяч, то таке поселення вважалося містечком. Клевань якраз потрапив під це визначення.

Дуже часто поляки ділили на папері населений пункт на кілька частин. Наприклад, Клевань (1782 жителів), станція Клевань з пристанком (656), село Клевань (65).

У Рівненському повіті третє місце за населенням посідала єврейська національність (10,6%). За Польщі євреї заселяли переважно міста та містечка, хоча існували також і єврейські сільсько-господарські поселення. Такими, наприклад, у Рівненському повіті були Мали Селища, Антонівка, вже згадані раніше Мочулки.

РЕМІСНИКИ І ТОРГОВЦІ

У авторській книзі «Клевань: портрет на фоні епохи» була зроблена спроба показати економічну картину Клеваня у 20-х — 30-х роках минулого століття. Як і за часів Російської імперії, в містечку процвітали торгівля і ремесла. Левова частина їх належала євреям (на 140-141 сторінках євреям названі чимало їх прізвищ у відповідності до одержаних ними від польської влади ремісничих карт і дозволів).

Уже після виходу книжки, в Державному архіві Рівненської області я натрапив на цікавий документ, датований 1 жовтня 1925 року. Він красномовно свідчить

ванська гміна була організована у грудні 1921 року, і на той час у містечку проживало 1794 мешканця, у тому числі 1484 євреї. Зафіксували документи й імена рабинів тодішніх клеванських синагог. То були уже досить літні люди: Вольфганг Шопом та Аарум-Мойше Шейфман.

ПОРУЧ З ПОЛЯКАМИ І УКРАЇНЦЯМИ

Як свідчать документи, не можна говорити про те, що за польської влади у виборчих місцевих органах влади перебували виключно поляки. Знаходилися в них місця і українцям, і євреям.

З документа «Справа про вибори в'їта Клеванської гміни», який зберігався у відділі безпеки Рівненського повітового староства, ми можемо дізнатися про деякі подробиці місцевих виборів того часу. Вони перекликаються із сучасністю.

Отже, 7 грудня 1926 року цей відділ направив у Клеванську гміну телефонограму такого змісту: «20 грудня 1926 року відбулися вибори в'їта Клеванської гміни і його заступників». Далі телефонограма закликає забезпечити явку і належну організацію виборів. Тодішній в'їт Пилип Бобровник у свою чергу відповідав, що до виборів все готово: списки виборців, бюлетені і т.п. Були розроблені заходи з підготовки виборів (ну прямо, як і зараз), розподілені обов'язки між членами ради гміни. Серед них виділявся активіст із села Білія Григорій Павлюк. А також інші члени ради: поляки Владислав Спихальський з хутора Костянтинів, Владислав Ресницький, Ян Губар, українці Григорій Демидович, Йосип Преварський, Юхим Власик, Петро Бусел, Філімон Тимошук, євреї Шмуїл Кривуля, Рафуль Зальцман.

Виборчий бюлетень являв собою листок паперу 7х7 сантиметрів з печаткою гміни. Зазначимо,

що на виборах 20 грудня 1926 року в'їтом гміни був обраний Григорій Андрійович Демидович, 23.09.1893 р.н., українець, православний. Заступником в'їта — Григорій Іванович Бусел, 1870 р.н., православний селянин. Тоді ж був оформлений акт здачі-одержання від П.Бобровника Г.Демидовичу.

Протягом 1933-1937 років і аж до приєднання наших земель до радянської України у вересні 1939 року, у списку радних (депутатів) їх помічників практично можна побачити одних і тих же осіб, хоча і була ротация. Так, у списку членів і працівників Клеванської гмінної ради того часу Рівненського повітового староства в числі радних можна побачити в списках євреїв: вже згаданих 51-річного Рафуля Кривуля та 39-річного Рафуля Зальцмана; заступників радних — 34-річного купця Фроїма Авербаха та 33-річного Файша Ліпницького. Солтисом у 1933 році знову був обраний Григорій Демидович. Заступником в'їта став поляк, 40-річний Петро Пирогович, лавником — Григорій Павлюк. Радні гміни всі були безпартійними. До їх складу входили вже згадані Кривуля і Зальцман; українські селяни 38-річний Кур'ян Семенчук та 44-річний Федір Самсонюк, 37-річний Каленик Кохан, 30-річний Кирило Бабко, 32-річний Юхим Харківчик, 35-річний Федір Яценя-Панасюк, 37-річний Марко Приймачок, а також поляк Владислав Спихальський.

Заступниками радних були обрані євреї Фроїм Авербах, Файш Ліпницький, поляк Юзеф Козік (він тримав в Клевані горілчаний магазин і ресторан). Вони знаходилися в будівлі нинішньої аптеки на розі автотраси Рівне-Луцьк і вулиці Державинської). Заступниками радних були також обрані українці Іван Кондрашина, Корній Одерак, Юхим Роботницький.

У 1937 році в'їтом Клеванської гміни обраний 37-річного поляка з середнього освіттю, що на той час

було «круто», Юзефа Солецького, під'їтом став уже згаданий Григорій Демидович, лавником, тобто членами судової колегії були польський осадник Петро Пирогович, білівець Григорій Павлюк (до речі, особистість дуже цікава. Чи не найактивніший діяч цього села, білівський селянин, у якого було шість гектарів землі). Лавником став також 54-річний житель села Новоств, заможний селянин (10 га землі) Юхим Роботницький.

Вкотре до складу ради гміни увійшло два євреї — Іцхак Крут та відомий у Клевані власник великого магазину мануфактури Леїб Рудик. Його двоюрідного кривуля — найбільша в Клевані (на другому поверсі жив сам Рудик з родиною), — знаходилася на тому місці, де зараз кафе «У Влада». До ради гміни входили також 10 поляків і 8 українців. Серед останніх — Пилип Бобровник, Пилип Бусел, Михайло Лейко, Андрій Лайко, Сава Опанашук, Дмитро Шагурський.

Поруч з українськими і польськими різного толку громадськими організаціями, партійними осередками — легальними і нелегальними ідів, «Клевань» портрет на фоні епохи», діяли і деякі єврейські організації, такі, як товариство дрібних купців Клеваня (нім керував Аба Горенбах), єврейський осередок центрального проводу Союзу ремісників в Клевані (голова І Крут).

Тридцять років ХХ століття добили до кінця. Грамотні клеванські євреї, вродібно, знали, що у Німеччині нацисти уже проводили жорстоку антисемітську політику. Тому з оптимізмом у вересні 1939 року зустріли радянських «визволителів». Вони знали, що гірший варіант — якби прийшли гітлерівці. Але у 1941-му все кардинально змінилось. Розпочалася Катастрофа. Уявити справний її масштаби, кількість пролиті крові людський мозок відмовляється.

Відомі імена євреїв — вихідців з Клеваня, які під час війни боро-

лися з фашистами в радянських партизанських загонях. Стоїть тут це була група на чолі з Йосифом Гаренштейном, Зусяем Хайчиком та Абрамом Купером. Вона самостійно воювала три місяці, потім вилася в партизанські з'єднання Сидора Ковалка.

ЕПІЛОГ

За єврейським календарем щорічно кожного 27 числа місяця Ніसान (за григоріанським календарем місяць цей припадає на березень-квітень) — День Пам'яті Жертв Катастрофи. Одного разу євреї І.Сегал, виходець з волинського містечка Торчин, після війни відвідав його, і йому вдалося привезти в Ізраїль два мішечки із землею з довоєнного торчинського єврейського кладовища і братської могили загіблених земляків.

На центральні міста Холона ці мішечки були закопані, а у 1976 році на цьому місці ізраїльтяни урочисто відкрили пам'ятник Торчин. Також окремі пам'ятники мученикам багатьох волинських міст і містечок, у тому числі Клеваня. Завершити цю розповідь хочу рядками невідомого мені українського поета. Одного разу вони просто врізалися в свідомість:

Чи їх вина, що родив їх євреї?
Чи їх вина, що родив їх євреї?
Невже ж і смерть заслужує трофеїв?
І щастя можна віднайти в слюзі?

Постане між думками знову прірава,
Над Яром смертю махне своїм крилом,
Якщо убивства — це є ваша віра,
Тоді скажіть: «Що ви назвете Злом?».

Віктор ПАРФЕНОК.